

„Minden költői fordítás egy kikerülhetetlen, de szükséges árulás”

Gara László – Jean Rousselot – Aurélien Sauvageot

Már a Sauvageot-hagyaték feldolgozásakor feltűnt, Jean Rousselot *Tragédia* fordítása hiányzik a professzor könyvtárából. Levelei között sem található Rousselot-ra vagy a társfordító Gara Lászlóra való utalás. Nincs róluk szó, mint ha nem is léteznének. Pedig mind a hárman ugyanazt az ügyet szolgálták – a magyar irodalom és kultúra közvetítését a franciáknak. Mégis, mi lehet a magyarázat erre a hallgatásra?

A hiátustöltő kutatásnak is eljött az ideje, most vagy 15 évvel később, Gara László (1904–1966) hagyatékának vizsgálatával. Leveleinek nagy része a párizsi Egyetemek Közötti Magyar Központból Budapestre, az Illyés Archívumba került. Ugyanis Gara László leghívebb magyar író-költő barátja Illyés Gyula volt. A könyvtárban fellelhető kéziratok és dokumentumok sok mindenre választ adnak. Elsősorban a Garához írt francia nyelvű leveleket tanulmányoztuk.

De ki is volt valójában Gara László? Költő, író, műfordító, szerkesztő, irodalmi vezér – Párizsban. „A legeredményesebb szószólónk a múzsák nyelvén Racine honában” (Illyés). 1904-ben született Budapesten. A Lónyay utcai Református Gimnáziumban együtt jár Cs. Szabó Lászlóval, aki jó barátja marad.¹ 1924-ben Párizsba megy, ahol beiratkozik a Sorbonne-ra, francia szakra, s barátságot köt Illyés Gyulával valamint több francia költővel. Diákévei idején már foglalkozik műfordítással.² A háború alatt el kell hagynia Párizst, Ardèche-ben regényt ír feleségével együtt *Saint-Boniface et ses juifs* címmel, amely 1946-ban megjelenik Párizsban (Édition du Bateau Ivre). A háború után az MTI párizsi tudósítója, lassan kikristályosodik életcélja: a magyar irodalom tolmácsolása Franciaországban (Németh László, Illyés Gyula, József Attila, Déry Tibor, Kosztolányi Dezső stb.). 1956-ban elhagyta állását, s mindent megtesz azért, hogy az itthon elhallgattatott írók műveit Párizsban megszólaltassa. (Pl. Illyés: *Egy mondat*

MADÁCSY PIROSKA (1942) irodalomtörténész, Szegeden főiskolai tanár.

1 Vö. Nyéki Lajos: Gara László párizsi levelesládájából. ITK, 2000, 1–2. sz., 232–239.

2 Móricz: *Hét krajcár; Anthologie de la poésie hongroise contemporaine, établie et traduite sous la direction de Béla Pogány. Révision de Géo Charles. Paris, 1927, Les Écrivains réunis; Márai: *Zendülők*. Gallimard, 1931.*

a zsarnokságról, Bartók, A kegyenc; Weöres Sándor: Tűzkút stb.). A hatvanas években tehát az emigráns magyar értelmiség köreinek összekötője, s nem köt alkut a Kádár-rendszerrel. 1966-ban azonban önkezével vet véget életének, mint valamikor édesapja...³

Gara nem csupán műfordító, hanem meggyőző erővel harcoló közvetítő és szervező volt: be akarja bizonyítani, hogy költészetünk lefordítható (mert méltó rá), és egyenrangú lehet a nagy kultúrnépek irodalmával, pl. a franciával. Ezért mindent elkövet, mindenkit megkeres, mintegy 200 szerző, fordító, lektor, gépíró van a csapatában, akiket bombáz leveleivel és telefonjaival.⁴ Mindezt bizonyítja leveleinek nagy száma és a levelekben felmerülő nevek – ismert és kevésbé ismert írók, költők, kiadók.⁵ Az is kiderül, hogy a honorárium sokszor hiányzott, a jutalom: az eredmény volt. 1956–1966 között nagyszámú magyar irodalmi mű, antológia, fordítás, válogatás jelent meg Franciaországban, s a háttérben mindig Gara állt. „Író, aki nem önmagát írta, költő, aki a költészetet nem tükörnek használta. Heves gesztussal félretolta önmagát, hogy másoknak nyisson utat.”⁶

Miután érzékeny, befelé forduló egyéniség, bár a legváratlanabb pillanatokban képes harcba szállni, erőszakos, lelkes, de depresszióra is hajlamos, sokszor konfliktusba keveredett a hasonló egyéniségű, művészelkű költőkkel, írókkal. A támadások elsősorban fordítói módszere miatt érik, de feltételezésem szerint a hazai Kádár-rendszert elfogadó műfordító írók féltékenysége miatt is. Ugyanis Gara elsősorban az ismert francia költőket kéri fel a magyar irodalom tolmácsolására, a hazai írók között válogat, s főleg Illyés Gyula segítségét igényli. Nézzük először – milyen volt ez az új fordítási módszer? Szerinte nem elég a tartalom megértése, szükség van a formahűségekre is. Ezért a magyar költészetet csak francia költők tudják tolmácsolni. Nem baj, ha nem tudnak magyarul, elég, ha egy nyersfordítás alapján felfedezik a versek alaphangulatát, hangzását, ritmusát. Így Gara szembeszáll azzal a francia szokással, hogy verseket prózában fordítanak. Az eredetivel egyenértékű francia versben kell átkölni! De ez végtelenül nehéz és hosszú folyamat.

1966-ban, Gara halálának évében jelenik meg talán egyik legfontosabb adaptációja – Jean Rousselot közreműködésével – Madách *Az ember tragédiája*, napjainkig Madách legutolsó és legvitatottabb francia nyelvű fordítása. Jean Rousselot költő, regényíró, esszéista (1913–2004), József Attilától kezdve Madáchig, igen

3 Vö. *Hadíúr megfizet érte, reméljük. Illyés Gyula és Gara László levelezése, 1939–1966.* Bp., 2007, Balassi Kiadó, 19–23. Sajtó alá rendezte Kulin Borbála.

4 Vö. (Székely) Karátson Endre: Az ügy nevében. Gara László emlékére in *Magyar Műhely*, 1966. jún. 15.

5 Paul Chauot, Pierre Emmanuel, Jean Follain, André Frénaud, Eugène Guillevic, François Gachot, Roger Richard, Jean Cocteau, Pierre Seghers, Tristan Tzara, Paul Éluard, Louis Aragon, Jean Rousselot...

6 Háy Gyula: Gara László sírjánál. A magyar írók búcsúja. *Irodalmi Újság*, 1966. jún. 1.

sok magyar irodalmi művet fordított (Ady, Babits, Déry, Illyés, Móricz). Nem tudott magyarul, de együtt dolgozik a magyarokkal: Gara Lászlóval, Illyés Gyulával, Sötér Istvánnal és Radó Györggyel. Fordításának 1964-ben írt előszavában⁷ őszintén vall vállalkozása nehézségeiről, a 10 éves közös munka problémáiról és Madách-élményéről.

Rousselot-t lenyűgözik Madách zseniális látomásai az emberiség és a kozmosz jövőjéről, ahogyan Madách túllépve a helyi viszonyokon, egyetemes világirodalmi alkotást hoz létre, ő a jövő költője, akárcsak Victor Hugo vagy Dante. A műben megjelenő „új és erőteljes gondolatok, az értelemre alapozott, mélységeikben elemzett utalások s a rendkívüli jóslatok teljességükben összefüggő filozófiai tudományos metafizikai rendszert alkotnak”.⁸ A francia költőt foglalkoztatja a kérdés, mint mindannyiunkat: *Mégis, miért nem mutatták be oda-át Franciaországban a Tragédiát?* Bár négy fordítás is elkészült, visszhangjuk – mint tudjuk – alig volt.

És miért készül most el egy újabb vállalkozás? Mert e költeményből nem jött létre eddig egyetlen francia versben írott változat sem, mert költeményt prózában fordítani – vétek.

Rousselot bevallja, nem tud magyarul, de mégis megkísérli újraalkotni e drámai költemény értelmét, képzeletvilágát, hangulatát, ritmusát és dallamosságát. Ehhez kellett a segítség, Gara László nyersfordítása. Mindkettőjüket ugyanaz a Madách-szenvedély fűtötte. „Meg kell mondanom, hogy együttműködésem ezzel a szerény, de szívós és végsőkéig lelkiismeretes emberrel, mint amilyen Gara László, egyáltalán nem volt üdülés. Jóllehet tudatában volt, hogy az analitikus francia nyelv sokkal több szót és főként szótagot igényel, mint az agglutináló (toldalékoló) magyar nyelv, és hogy a mi verselésünk kicsinyeskedő követelményei, amely ezen fölül igen eltérő a magyar verseléstől, csökkentik annak lehetőségét, hogy egy magyar vers – ha valaki le akarja fordítani – öszszetalálkozzék a francia verssel.”⁹ Rousselot elismeri, bizony sokszor szabadon hozzáköltött vagy elvett a költeményből, s Gara közelharcot vívott vele, kimerítően védte Madách eredeti szövegét. A fordításban segítette Sötér István és Illyés Gyula, aki elvitte Budapesten egy *Tragédia*-előadásra, és magyarázta a képeket. A verstani előpróbálkozások József Attilával kezdődtek, és az *Anthologie de la Poésie Hongroise*-ban való közreműködéssel kiteljesedtek. Célja – követni Madách jambikus verslábait, valamint a főbb személyiségek lelkialkatához formált ritmusváltozatokat használni, hogy költői fordítása a „blank”¹⁰ versben ne legyen unalmas.

7 Imre Madách: *La Tragédie de l'homme*. Adaptation française de Jean Rousselot. Bp., 1966, Corvina, 229. *Préface de l'adaptateur*, 1964, 5–30. Sajnos a kiadó meg sem említi Gara László nevét. E fordítást nemrég újra jelentette a Madách Irodalmi Társaság Budapesten (2014).

8 J. Rousselot: Madách Imre egyetemessége. *Korunk*, 1973, 2. sz., 178–185.

9 Jean Rousselot: Madáchot fordítottam. *Irodalmi Szemle*, 1964, VII. évf., 8. sz., 680–685.

10 Ötös vagy ötös és hatodfeles jambusokban írott rímtelen vers (angol szó).

Idézzünk néhány sort Lucifer végső szavaiból Ádámhoz – az eredeti szövegből és Rousselot fordításában:

„Valóban, melyre lépsz, dicső a pálya
Nagyság s erény leszen tehát vezéred,
E két szó, mely csak úgy bír testesülni,
Ha babona, előítélet és
Tudatlanság álland mellette őrt. –

Miért is kezdtem emberrel nagyot,
Ki sárból, napsugárból összegyúrva
Tudásra törpe, és vakságra nagy.” (Madách)

„Ah, vraiment, la glorieuse carrière !
Où pour guides tu auras, seulement,
Deux grands mots: Grandeur, Vertu – qui ne
peuvent
Devenir un peu concrets, sans leur suite,
Soit: la superstition, l'ignorance,
Les stupides préjugés ! Que me suis-je
Avisé d'associer l'homme à mon oeuvre,
Comme s'il pouvait sortir quelque chose
De ce ragoût de soleil et de fange,
De ce nabot, quant à la vraie science,
De ce géant, quant à la cécité!”¹¹ (Rousselot)

Ah, valóban, a dicső pálya!
Ahol, hogy vezessen, csak két szó lesz számodra.
A nagyság és az erény, melyek nem tudnak meg-
valósulni,
folytatásuk nélkül, amely a babona, a tudatlanság
és az ostoba előítéletek.
Miért is jutott eszembe embert művemhez csatolni,
mintha lehetne kikeverni valamit
ebből a nap és sár vagdalékából
ebből a törpeségből, amely az igaz tudást illeti,
ebből az óriásból, amely a vakságot illeti.
(visszafordítás)

A francia olvasóknak és hallgatóknak érezniük kell a vers hajlékonyságát. Rousselot bevallja, hogy „minden költői fordítás egy kikerülhetetlen, de szükséges árulás”.¹² Hát igen, ez az, ami Sauvageot-nak és a többi kritikusának nem tetszik, és a támadások Garának is szólnak.

De nézzük előbb az Illyés Archívumban található Gara és Rousselot levelezését. A Rousselot-levelek az 50-es évek második felében és a 60-as évek elején íródtak, sokszor dátum nélküliek. (Gara válaszeveleit sajnos nem találtam meg.) A 33 kézirat bizalmas barátságról árulkodik, sok nehézségről, pénzügyi problémákról is. Az adaptációkért alig fizetnek a kiadók, s Gara saját magának nem is nagyon kér semmit. Rousselot vitatkozik, panaszkodik, kritizálja Gara fordításait, s mégis elfogadja Gara barátságát. Egyik 1960. április 12-én géppel írt hivatalos levelében kijelenti, hogy József Attila adaptációit nem egyedül, hanem Gara Lászlóval készítette, aki az utóbbi időben a magyar költészet alko-

11 Lucifer végső szavai Ádámhoz *Az ember tragédiájából* a XV. színben. Ugyanez Rousselot fordításában. A „visszafordítás” önmagáért beszél.

12 In Jean Rousselot: Madáchot fordítottam. *Irodalmi Szemle*, 1964, VII. évf., 8. sz., 680–685.

tásainak fordításában francia költőkkel együttműködött. Ezért az újradíadáshoz Gara egyetértése nélkül nem járul hozzá.¹³

Többször hangsúlyozza, csak Garával tud dolgozni, lelkes, amikor Illyés Petőfi könyvéről vagy József Attila tanulmányáról ír. Levelei bizonyítják (pl. az 1962. szeptember 9-én keltezett), mennyit vitatkoztak és dolgoztak Garával bizonyos szavak, kifejezések jelentésének pontosításán, a nyersfordítás még nem jelentette az értelmezés teljességét, a költői finomítást.¹⁴ A levelek hangvétele viszont gyakran ingerült, egyik dátum nélküli levelében sérelmezi, hogy valakinek a fordításait korrigálnia kell, újraolvasni s minden szót javítani. Az ilyen munkát végző „illető”, még helyesen írni sem tud, nem ismeri a francia nyelvet, nem tudja, mit jelent a fordítás felelőssége, s nem érdemli meg a közreműködés lehetőségét. Rousselot saját munkáját most „rabszolgamunkának” tartja, alulfizetett, mint egy háztartási alkalmazott.

A legmegdöbbenőbb levél azonban az 1965. november 9-én keltezett volt. Cher Ladislas megszólítással a továbbiakban komolyan leckézteti Garát, miért vonul háttérbe, s miért enged „költőcskéket” fordítói csapatába. S miért nem vállalja a felelősséget saját munkájáért, miért íratja a könyv fedőlapjára – fordította Anne-Marie de Backer, mikor a fordító Gara, és őt csak segítette a költő? Illyés franciaországi megértését sem szolgálják az ilyen-olyan, gyenge adaptációk, tisztázni kell végre, kié az utolsó verzió, s ki igazából az átültető? Rousselotnak elege van a közös publikációkból, sőt sértőnek érzi, erőszaknak, melyet nem köteles és nem tud elviselni. S bár a búcsúzás „à toi, bien tristement”, mégis ez a levél nagyon-nagyon rosszul eshetett Garának.¹⁵ Annál is inkább, mert az itthoni és párizsi támadások is ebben az időben érték!

A kritika Aurélien Sauvageot-tól indul. Sauvageot felismeri: a nyelvek és kultúrák közti interpretáció legfontosabb eszköze a fordítás. Miközben persze ő maga is fordít, mások fordítói módszerét elemzi, s véleményét nem rejti véka alá. Gara László *Antológiáiban* jelenteti meg a Seuil kiadónál az összegyűjtött francia nyelvű magyar versfordításokat 1962-ben. Ennek kapcsán Sauvageot hosszú cikkben foglalja össze elveit *A magyar költészet francia fordítása* címmel,¹⁶

13 Jean Rousselot à M. François Monod, Directeur général des Éditions „Les Éditeurs Français Réunis”; 21 rue de Richelieu, Paris. Le 12 avril, 1960. Centre Interuniversitaire d'Études Hongroises, Paris, Correspondance de Gara László.

14 Mon cher Gara, Comme je vous l'ai dit au téléphone ... in *Jean Rousselot levelei Gara Lászlóhoz*. Bp., Illyés Archívum.

15 Rousselot Garának, 9 nov. 65. Illyés Archívum.

Két levél 56-tal kapcsolatos és több Illyésnél, Magyarországon íródott. (Mon cher Gara, Lundi). Az egyik levél említi, 150 soros verse a magyar forradalomról szól. Szeretné, ha elolvasnák és publikálnák (Demainben, Les Temps modernes-ben), és küld egy példányt Tzarának, Aragonnak, Claude Roynak. A másik levelet az Alpokból írja, Képes Gézát letartóztatták, nyugtalan Illyés miatt is. Mindent el kell követni, hogy tiltakozzanak ez ellen! Mon cher Gara (1957 lehet a dátum, Les Grandes Alpes Maritimes).

16 Sauvageot: Traduction de la poésie hongroise. Relations franco-hongroises. *Le Présent*, 1962, 225–238.

melynek egyik dedikált példányát Roger Richard juttatta el hozzám. Lényegében a tanulmány első részében arról ír, hogy a magyarok tévhitben élnek, mikor feltételezik, hogy Tóth Árpád Verlaine-fordításai (pl. *Chanson d'automne*) tökéletességükben szinte túlszárnyalják az eredetit. A magyar átélés, adaptáció mélyen eltávolodik az eredeti szövegtől, nem Verlaine, hanem Tóth Árpád érzéseit közvetíti. Igazából, Tóth Árpád, virtuóz módon egy új verset hozott létre. Ugyanez történik a másik oldalon, az *Antológia* francia fordításai esetében, pl. Ady vagy Babits verseivel: az eredeti magyar vers értelme az átültetés folyamán „felhígul”. Míg a Verlaine mű patetikusabb lesz Tóth Árpádnál, Ady és Babits versei negédeskedésbe torkollnak franciául. (Babits *Csipkerózsa* és Ady *Promenade en voiture dans la nuit* – *Le Chariot nocturne* – *Anthologie de la poésie hongroise*, 217. Adapt. Yves Bonnefoy.) Mind a ritmus, mind a szavak értelmezésének „áthallása” nem használt a verseknek.¹⁷

Roger Richard, Sauvageot tanítványa, lefordítja a *Csongor és Tündét* és *Az ember tragédiáját*. Richard Sauvageot-követő fordító mind módszereiben, mind a választásait illetően.¹⁸

Sauvageot ugyanakkor elégedetlen Rousselot 1966-ban megjelent Madách-fordításával, és általában elítéli Gara fordítási módszerét, a mester nem híve a szabad fordításnak. Pontos és precíz nyelvtudást követel, nem lehet és nem szabad újrakölneni a műveket, ezért kételkedik a Rousselot által fordított Petőfi-versekben is. Roger Richard egy leveléből kiderül, amire a hagyaték alapján már következtettem: „Jean Rousselot soha, sohasem volt tanítványa Sauvageot-nak. Egyetlen szót sem tudott magyarul (kivéve azt a néhányat, amelyet elszakíthatott számos magyarországi látogatása folyamán). Amit ő véghezvitt, Gara László és természetesen az én prózai fordításom segítségével, az egy adaptáció vitatható verses formában, és nem igazi fordítása *Az ember tragédiájának*.”¹⁹ Tehát így érthető, hogy Sauvageot hagyatékában egyetlen dedikált Rousselot-kötetet sem találtunk, csak Illyés Gyula verseinek Rousselot-fordítását (Orientalista publikációk, 1978) Illyés dedikációval: „Aurélien Sauvageot-nak a régi szeretettel: Illyés Gyula, 1978. III.”²⁰

Rousselot Petőfit is nagy kedvvel fordította. Az 1971-es Petőfi-válogatásához (Corvina) előszót írt. Ez a kötet is megtalálható a hagyatékban Sauvageot ceruzás megjegyzésével, aki elégedetlen a fordításokkal, már a fordított verscímekkel is. Bajomi Lázár Endrének 1982. augusztus 14-én ír levelet, ahol elég fanyalogva szól Rousselot fordításairól.

17 Lásd bővebben Madácsy Piroska: *Francia szellem a Nyugat körül, 1925–1935*. Lakitelek, 1998, Antológia Kiadó, 309–311; 331–342.

18 Az első kiadásra 1960-ban a Corvinánál került sor, és ezt követte a második javított kiadás 1964-ben, amelyet a Francia Akadémia Langlois-díjjal tüntetett ki.

19 Roger Richard Madácsy Piroskának, 1998. jún. 15. Párizs.

20 In Sauvageot irodalmi hagyatéka. Univerdité d'Aix-en-Provence egyetemi kéziratára.

„Be kell vallanom, hogy nem osztom a *Figaro* lelkesedését Guillevicet illetően, sem Rousselot »hősies cselekedeteit« illetően. Nagyon »érzékeny fülű« nyelvész vagyok, ami kellőképpen akadályozta karrieremet. Például az akadályozta meg, hogy kínaiul tanuljak, mert nem tudtam betanulni kellő számú betűt, fonetikai alátámasztás nélkül. Csak az a fonetikai csengésű költészet érdekel, amelyet hangosan lehet előadni. Ebből az okból sem tudok például lelkesedni egy képvers láttán, legyen az Paul Valéryé vagy másé. Márpedig a magyar költészet, Verlaine híres kinyilatkoztatása szerint, »mindenekelőtt muzsika.«” „Még az élettől elvonatkoztatott, könyvízü Babitsnak is sikerült igazi muzsikát írnia, és ennek köszönhetően ízlelhettem meg költeményeit, pedig túl elvontnak tűntek. Hozzátenném, hogy nekem úgy tűnik, a magyar költészet állandó zaklatottságában, állandó készenlétében, hogy mindig az élen járjon, az a veszély van, hogy elveszítse sajátos hangzását. Ha nem csalódom, nem vagyok egyedül ezzel a felfedezéssel...”²¹ Az *Europe* 1973 februárjában két magyar vonatkozású tanulmányt közöl egyszerre, Rousselot-ét, Sauvageot-ét. Mindketten Petőfiről írnak. Rousselot *Petőfi utóélete*, Sauvageot *Petőfi és a magyar nyelv* címmel.²²

De micsoda különbség! Rousselot Petőfi aktualitásáról, széles körű és fontos utóhatásairól beszél, Sauvageot – ellenkezőleg, egy kicsit illúzióromboló Petőfit illetően.

„Újra akarják publikálni Illyés barátunk *Petőfijét*. De ennek a műnek nem volt sikere, és nem is lesz, mert azon alapul, hogy már mélyreható ismereteink vannak Petőfiről. Különb, a kötet Petőfi születésének 150. évfordulójára jelent meg, és semmi visszhangja sem volt. Mit akar ön? Petőfi ma már nem aktuális nálunk. Ne vegyük figyelembe, csak azokat, akik magyart tanulnak, és ismereteket szereztek a magyar irodalomról. Hányan vannak? De mondhatok jobbat is. Valaki azt javasolta, ahol ugyanis az aktuális magyar fordítási programról beszéltek, hogy adjanak ki egy antológiát a magyar avantgárd szövegekből (20-as évekből). Ki fogja azt olvasni?”²³

Szó, ami szó, Gara, Rousselot és Sauvageot nem értett egyet a fordítás mód-szerében. Sauvageot szigorú fordító, filológiai pontosság, szöveghűség jellemzi. Rousselot inkább újjáteremt, adaptációkat ad. Nem tud magyarul, ezért sem tudja elfogadni Sauvageot. Pedig Rousselot sokat fordított, talán a legközelebb tudott kerülni a Petőfi-versek ritmusához, hangulatához, az eredeti mű értékeit érzékeltetni tudta a francia közönséggel. Rousselotnak Roger Richard-ral is vitája volt, tudjuk, *Az ember tragédiája* kapcsán, mert nem akarja a verset prózában fordítani. Ezért dolgozik együtt Gara Lászlóval, akivel együtt alapszövegeket

21 A. Sauvageot levele Bajomi Lázár Endrének, 1982. aug. 14. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum Levéltára.

22 Jean Rousselot: *La postérité de Petőfi*; Aurélien Sauvageot: *Petőfi et la langue hongroise*. *Europe*, 1973. február, 7–18.

23 Sauvageot levele Bajominak, 1983. ápr. 10.

készítenek, amelyek nagyon távol állnak a szó szerinti fordításoktól, inkább érzéseket közvetítenek. Szoros együttműködés alakult ki így a francia adaptátor és a magyar fordító között. Mint említettem, Gara és Rousselot 10 évig volt társ-szerző. Rousselot a prozódiai problémákra is megoldást talál, és ezen is sokat vitatkoznak Richard-ral. Roger Richard szerint a legjobb megoldás a próza és a vers kombinációja, és ritkán adja a rímes verselést. De Rousselot ötletesen oldja meg a kérdést – a *Tragédia* főszereplőinek jellemük szerinti nyelv-ritmusban fordítja a szövegét, pl. Lucifert bizonyos ördögi ritmus jellemzi a nyelvében, Évát viszont könnyelmű és könnyed hangvétel... Sok magyar kritikus szerint (hiszen nálunk értékelik az „adaptáció” műfaját), Rousselot fordítása jól sikerült. De Sauvageot kételkedik, szerinte precízen és pontosan kell fordítani, nem lehet újraírni a fordítandó műveket. Tulajdonképpen ugyanez a véleménye a francia műveket fordító magyar költőkkel kapcsolatban is:

„Én is tanúsíthatom, hogy ez így van, mondtam honfitársamnak: semmi kétség, nagy íróink művei magyar átültetésben önmagukban is remekművek. Magyarul eleve »műfordításról« beszélnek. Csakhogy, és ez sem kerülte el figyelmemet, ezek az irodalmilag olyan figyelemre méltó műfordítások bizony nem adják vissza az eredeti jelentést. Inkább variációk ezek francia témákra. Többnyire sötétebb, tragikusabb, szenvedélyesebb hangvétellel. Példaként Verlaine *Őszi chansonját* hoztam fel, *Français d'hier ou français de demain?* (Tegnap franciá vagy holnap franciá?) című írásomban, s a verset Tóth Árpád átültetésével vettem egybe azzal a változattal, melynek költői értékeire méltán büszkének a magyar irodalomkritikusok, akiknek azonban abban nincs igazuk, hogy a fordítás híven tükrözi azt az érzést, amit Verlaine élt meg, és amit franciá olvasói is éreznek. Tóth Árpád gyönyörű költeményében csupán az szólal meg, amit, Adyval szólván, egy bús magyar lélek érezhet, nem pedig az, amit a költő Verlaine érzett. Egyébként becses szöveg annak is, aki azt szeretné megragadni, hogy miben különbözik egymástól ez a két kultúra.”²⁴ Az érzések egymásra találása tehát nem elég egy jó műfordításhoz!

Újra vizsgálva Sauvageot hagyatékának dedikált anyagát, hiába kerestünk Rousselot dedikációkat vagy leveleket. *Aucun contact* – semmi kapcsolat. Roger Richard így magyarázza mindezt, megerősítve a fenti Sauvageot-idézetet: „Nem lep meg, hogy nem találta meg a *Tragédia* Rousselot-adaptációját Sauvageot hagyatékában. Rousselot ismerte Sauvageot mélységes szembenállását Gara fordítói módszerével, amelynek végső soron az ő Madách-munkája is köszönhető, és több mint valószínű, hogy őrizkedett attól, hogy érintett ellenfelének akár egyetlen példányt is eljuttasson. Nekem sem küldött egyet sem, pedig harminc éve barátok voltunk és maradtunk. Tudta, hogy teljes mértékben megosztom mesterem véleményét ezzel az »álfordítás« módszerrel kapcsolatban, amely nem jelentett többet, mint egy megadott idegen témában való franciá versgyakorlatot anélkül, hogy bármilyen kapcsolatban lett volna az eredeti

24 A. Sauvageot: *Magyarországi életutam*. Bp., 1988, Corvina, 330–331.

művel.”²⁵ Leszögezhetjük: milyen kár. Két nagyszerű költő-fordító, mellettük Sauvageot, a nyelvész-mester, ugyanazt akarják – a magyar irodalom közvetítését a franciáknak –, és mégsem értették meg egymást. S az ostor végső soron Garán csattan.

Gara igen sok magyar író társában is csalódik. Idézhetjük például Márai Sándor elutasító levelének sorait, amikor a „Halotti beszéd” című „rigmusos káromkodását” (sic!) nem óhajtja a magyar versek válogatott antológiájában francia fordításában megjelentetni.²⁶ „A költő az irodalom különös hierarchiájában magas rangot képvisel. Ő a Fejedelem: amikor megszólal, csend lesz a zsvajgó Parnasszuson. Minden író (és néha a versíró-író) életében a nyugtalan pillanat, amikor megkérdi önmagától: költő voltam igazában? Vagy csak verseket írtam?... Nem kívánok egy francia vagy más nyelvű magyar versanthológiában semmiféle versemmel szerepelni, mert ez nem lenne méltó azokhoz a költőkhöz, akik valóságosan képviselik a magyar lírát, – és talán hozzám sem, ha alkalmi iparkodással hozzátörleszkednék az ő műveikhez...” És ehhez még hozzátehetjük az előző levelében tett megjegyzését, „a költészet az, ami fordítás közben elvész a versből...” (Robert Frost).²⁷

Somlyó György már 1956-ban vitázik Garával, új fordítási törekvéseit kísérletnek nevezi József Attila költészetéhez kapcsolódóan (*Hommage des poètes français à Attila József*. Paris, 1955, Seghers) s nem tudja elfogadni ezt a „formahű” próbálkozást.²⁸

Figyelemreméltó Gara és Déry Tibor konfliktusa is.²⁹ Déry Tibor elbeszéléseit tolmácsolta a *Két asszony*³⁰ és a *G. A. úr X-ben*,³¹ valamint a *Befejezetlen mondatot* 1966-ban (Paris, Albin Michel). Levelezésükből kiderül, hogy Gara itt is a szokott módszert követi: nyersfordítást ad a francia kollektívának. Déry rendkívül elégedetlen – az adaptációkat karikatúrának, serdülő lányok részére készült transzpozíciónak, tartalmi kivonatnak... nevezi –, tömény bizalmatlanság árad leveleiből. Ő is főleg fordításból él itthon, ezért nem érti, miért kell stílusát egyszerűsíteni, jelzőhasználatát szűkíteni, pontatlanul fordítani – s így a szöveg elveszti eredeti ízét.

Rónay György is „nekimegy” Garának, szinte ugyanebben az időszakban, Kassák 63 versének francia fordításaival kapcsolatban (*Hommage à Lajos Kassák*.

25 Roger Richard Madácsy Piroskának, 1998. jún. 15. Párizs.

26 Anthologie de la poésie hongroise du XIIe siècle à nos jours, Paris Seuil, 1962. Márai Sándor Gara Lászlónak, New York, 1962. jaunár 19. In Illyés Archívum.

27 Márai Garának, New York, 1961. jún. 1. Illyés Archívum kéziratára.

28 Somlyó György: *Másutt. Két vita Gara Lászlóval*. Digitális Irodalmi Akadémia.Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2011.

29 Lásd részletesen Nyéki Lajos: Az író és fordítója. Adalékok Déry Tibor és Gara László kapcsolatához. *Kortárs*, 2002. jún. 6., 101–105.

30 Tibor Déry: *Deux femmes*. Traduit par L. Gara. *Lettres Nouvelles*, octobre, 1963.

31 Tibor Déry: *Monsieur G. A. à X*. Traduit de hongrois par M. Fougerosse et L. Gara, Paris, 1965, 1965.

Bruxelles, 1963, La Maison du Poète).³² Bár örül a franciák tiszteletadásának, de kételkedik, hogy 36 fordító kell 63 vershez, közülük csak hárman, François Gachot, Roger Richard és Pierre Groze, na meg persze Gara tudnak magyarul. A versfordítás sikere a stíluskérdésben rejlik, azonosulni kell a fordítónak az eredetivel. A kötetben azonban Kassák fakóbb, megfontoltabb, szalonképesebb lesz, mert az eredeti nyelvet nem értő költőt kellőképpen nem tájékoztatták, az alapszöveget adó munkatárs (tehát Gara) indokolatlanul lehetőséget adott az átíráásra. Az „adaptálás” nem jelenthet szabadságot!

Ennél sokkal súlyosabb a Rába-vita. Rába György a *Nagyvilág* 1964. novemberi számában méltatja az *Hommage à Gyula Illyés*nek Párizsban 1969-ben megjelent könyvet.³³ A kötetet Gara állítja össze Illyés iránti mély tisztelettel, csapatában a legjobbak vesznek részt: Jean Rousset, André Frénaud, François Gachot stb. Rába, bár elismeri az Illyés-kötet jelentőségét, mert öregbíti hírünket a nagyvilágban, úgy érzi, számít a válogatás, a nyersfordítások gondot okoznak, jobban kell ellenőrizni és eligazítani a francia adaptálókat. Szerinte „Mindenképpen egyenetlen azonban – néha egy átültetésen belül is – a fordítások színvonal, még formahű költői hevületű fordítást is nem egyszer félreértés, átfestés homályosít el. Nyilvánvaló, hogy a fordítóknak nincs árnyalt képzetük Illyésről...”³⁴ Az újabb Illyés-verseket gyengébb költők fordították, így vérszegények. Rába konklúziója fáj legjobban Garának: „Gara Lászlónak, egy-egy magyar lírikust bemutatva, elsősorban a rokon alkatú költőkhöz kellene fordulnia..., s ugyanakkor a francia költők tájékoztatását kellene fokoznia, illetve a nyersfordításokat árnyalni. Gara versválogatása arra mutat, hogy szüntelen kapcsolatot tart irodalmunkkal. De a magyar irodalom „exportja” csak úgy nyeri el igazi értelmét, ha költőinket teljes vértzetben ismerik meg.”³⁵

Gara azonnal válaszol Rába Györgynek. A levél látszólag udvarias, higgadt hangvételi, de a sorok között fájdalom, igaztalan megbántottság érződik. A kitűnő kritikussal nem akar vitatkozni, csak észrevételeket tesz. „Kritikai megjegyzéseid véleményem szerint majdnem mind helytállóak lennének, amennyiben francia szövegnek magyar fordításáról volna szó. Sajnos, a helyzet itt nem ugyanaz. A francia költő körülbelül tízszer annyi tabuval dolgozik mint a magyar, és így szempontjaik nem azonosak. Én aki körülbelül negyven éve élek itt, összesen mintegy tíz évet töltöttem azzal, hogy ezeket megértsem, és még ma sem ismerem ki magam teljesen az árnyalatokban, tudásom ezen a téren nem tökéletes, bár bizonyára többet látok a dolgokból, mint sokan odahaza...”³⁶ Gara e levelének másolatát elküldi barátainak, többek között a legérintettebbnek,

32 Rónay György: Kassák – franciául. *Nagyvilág*, 1964, III. sz., 451–453.

33 *Hommage à Gyula Illyés*. Établi par L. Gara, préface de Jean Rousset. Paris, 1963, La Maison de Poète-Occidental Press. Rába György: Illyés franciául, in *Nagyvilág*, 1964. november.

34 I. m. Rába György, 1735.

35 I. m. 1737.

36 Gara László Rába Györgyhez, 1964. nov. 13., Illyés Archívum, Gara László levelezése.

Illyés Gyulának, valamint Cs. Szabó Lászlónak. Illyés válaszában csitítja és vigasztalja Garát, nem tulajdonít nagy jelentőséget az ügynek.

Ám Cs. Szabó, véleményem szerint, csak olajat önt a tűzre, azt javasolja Garának, tartson egy kis szünetet, egy évet legalább, hogy kipihenje magát, s otthon is ráeszméljenek, mit tettek Garával. Cs. Szabó a „piszkálást”, a „kötekedést” körmönfontnak, primitívnek, átlátszónak tartja. „Otthon már nincs fertőzetlen ember”, „Megadták a lehetőséget, hogy hazatérj, s a párt korrigáló szeme előtt folytasd hasznos munkádat. Melegen írtak rólad. Nem éltél az alkalommal, mellőzted e páratlan megtiszteltetést, most aztán lássad a következményeit...”³⁷

Tehát összefogott támadás éri az amúgy is fáradt (bár mindig fáradhatatlan) szervezőt. Már 1964 májusában Illyésnek írt leveleiből kiderül, kisebb idegösszeszeroppanást kap, nem tud koncentrálni, depressziós. Közben Dobossy László is kritizálja az Illyés-kötetet,³⁸ valamint Pierre Abraham az *Élet és Irodalomban* az itthoni kitűnő társadalmi közérzetről, az irodalmi élet oldott légköréről és a franciák növekvő szimpátiájáról beszél.³⁹ Természetesen ennek pont az ellenkezője az igaz. Aczél György az íróktól feltétlen együttműködést kíván, ezért Garát egy ösztűzzel meg kell állítani. S ha igaza is van bizonyos kérdésekben Sauvageot-nak és a vele egyet értő Karátson Endrének, aki 1965. november 23-án előadást tartott a párizsi École des Langues Orientales-ban a magyar költészet XX. századi francia befogadásáról, és éles kritikával illette Gara műfordítási módszerét, Gara nem érdemli meg mindezt. Illyés nyugtatja barátját – senki sem vitathatja el érdemeit, eredményeit, „ne hagyj magad megállítani!” – írja.⁴⁰ Ám Gara összeomlik és 1966. május 9-én öngyilkos lesz. Mindez már érezhető volt a Rába Györgynek írt levél befejező soraiban „Nem kísérem meg, hogy legyőzzek, még azt sem, hogy meggyőzzek. Megpróbáltam minden tölem telhetőt beleadni ezekbe a Don Quijote-i vállalkozásokba, most már rajtatok, fiatalabbakon a sor itt és ott, hogy folytassátok, vagy ha jobbnak tartjátok, abba hagyjátok a kör négyeszőgesítésére irányuló fáradozásainkat...”⁴¹

De lehet-e a kört négyeszőgesíteni? Lehet-e megfelelni itt is – ott is? Lehet-e legyőzni a kishitúséget, a közönyt, az emberi gyengeségeket? Gara beletörődött, nem volt keserű, se sértődött. Csak feladta!

37 Cs. Szabó László levele Gara Lászlónak, 18. 11. 1964, Illyés Archívum.

38 Dobossy László: *Illyés Gyula két könyve*. In *Kritika*, 1964/7, 47–49.

39 Pierre Abraham interjút ad az *Élet és Irodalomban*, 1964. aug. 1.

40 Lásd bővebben Kulin Borbála, i. m. *Hadúr megfizet érte, reméljük*. Illyés Gyula – Gara Lászlónak. 90–91. levél, i. m. 166–167. Kulin Borbála említi Karátson E. és Gara László éles hangú levélváltását. A dokumentumot azonban nem közli. U. e. Karátson Endre: *Kinek írunk? Jelenkor*, 2003/9, 888.

41 I. m. Gara Rába Györgyhez.